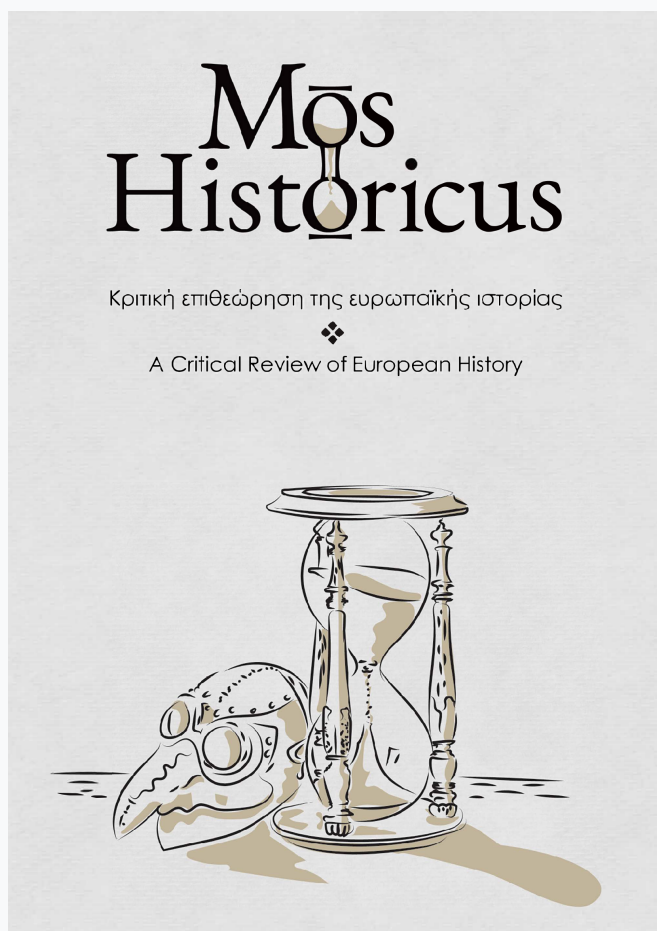

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Vol 1, No 1 (2023)

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Isolation and the "epidemic" of melancholy in the Early Modern Europe:

Maria-Konstantina (Maritina) G. Leontsini

doi: [10.12681/mh.34278](https://doi.org/10.12681/mh.34278)

Copyright © 2023, Mos Historicus: A Critical Review of European History

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

G. Leontsini, M.-K. (Maritina). (2023). Isolation and the "epidemic" of melancholy in the Early Modern Europe: : A cultural approach to melancholy. *Mos Historicus: A Critical Review of European History*, 1(1), 79–99. <https://doi.org/10.12681/mh.34278>

Απομόνωση και η «επιδημία» της μελαγχολίας στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: Μια πολιτισμική θεώρηση της μελαγχολίας

Isolation and the "epidemic" of melancholy in the Early
Modern Europe: A cultural approach to melancholy

Δρ. Μαρία-Κωνσταντίνα (Μαριτίνα) Γ. Λεοντσίνη*

Dr. Maria-Konstantina (Maritina) G. Leontsini

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το ζήτημα της μελαγχολίας ως «επιδημία», ενώ παράλληλα αναδεικνύεται η δύναμη του διαλόγου και της φιλικής επικοινωνίας ανδρών και γυναικών ως το «αντίδοτο» στις αρνητικές επιπτώσεις του συναισθήματος αυτού. Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνεται το έργο του 16ου αιώνα με τίτλο *Κόσμιος Διάλογος* (La Civile Conversazione) του Stefano Guazzo, που αναφέρεται στην ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 17ου αιώνα ο άγγλος συγγραφέας Robert Burton εξέδωσε το έργο *Η Ανατομία της Μελαγχολίας* (The Anatomy of Melancholy), όπου χαρακτήρισε τη μελαγχολία ως μια μάλιστα, ως μια επιδημία. Στο διάλογο του Guazzo δεν αναφέρεται ρητά πως η μελαγχολία αποτελούσε μια επιδημία της εποχής, όπως σε μεταγενέστερα έργα, όπως π.χ. σε αυτό του Burton. Όμως αναγνωρίζεται πως οι ασθένειες του νου, όπως η μελαγχολία, αποτελούσαν τελικά μια «μεταδοτική ασθένεια», όπως ακριβώς οι ασθένειες του σώματος. Μεταδίδονταν από άνθρωπο σε άνθρωπο έτσι ακριβώς, όπως και «οι κακίες του μυαλού». Το ζήτημα της μελαγχολίας εκλαμβάνεται ως μια πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου του 16ου αιώνα, που επηρέασε βαθιά και τον 17ο αιώνα, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται πως η συντροφιά και η συζήτηση ανδρών και γυναικών θεωρούνταν στα μέσα του 16ου αιώνα ως μια εναλλακτική προσέγγιση για τη θεραπεία της. Στο άρθρο αυτό επικεντρώνομαι στο έργο και στη θεώρηση του Guazzo για τη μελαγχολία και στις ευεργετικές ιδιότητες του διαλόγου, ιδιαίτερα με τις γυναίκες. Στη μελέτη δεν έχω περιοριστεί μόνο στον ιταλικό χώρο αλλά εκτείνεται αυτή

---

*Η Μαριτίνα Λεοντσίνη έχει λάβει μεταπτυχιακό τίτλο στην «Πρώιμη Νεότερη Ιστορία» από το Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ. Είναι διδάκτωρ Πρώιμης Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο τμήμα ΙΦΕ του ΕΚΠΑ. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

Maritina Leontsini earned a MA in Early Modern History from the University of Sheffield. She holds a doctorate degree in Early Modern European History from the University of Athens (NKUA), and she is a postdoctoral researcher at the Department of History and Philosophy of Science, NKUA. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

γενικότερα στον ευρωπαϊκό όπου έργα σχετικά με την κατάλληλη συμπεριφορά των ανθρώπων και τους τρόπους οργάνωσης της αυλικής ζωής έλαβαν μεγάλη διάδοση.

Λέξεις-κλειδιά: πρόμη νεότερη Ευρώπη, μελαγχολία, απομόνωση, κόσμια συζήτηση, ιστορία του φύλου

ABSTRACT: This paper is looking at the ‘epidemic’ of melancholy in early modern Europe. The dialogue of Stefano Guazzo *Civil Conversation* (Venice 1574) is taken as a case study as well as its dissemination in Europe. More specifically, it investigates the problem of isolation as the cause of the malady of melancholy. Furthermore, it indicates that melancholy could be cured through friendship and conversation, especially that between men and women. Friendship was viewed as milestone for the well-being of one person but also for the society as a whole. The issue of company and conversation is being viewed within court and civil culture and the key to social equilibrium and the cure to melancholy.

Keywords: early modern Europe, melancholy, isolation, civil conversation, gender studies

Στις υγειονομικές κρίσεις, όπως π.χ. στις επιδημίες και στις πανδημίες, της πρόμης νεότερης περιόδου κατά κανόνα προτεινόταν ως ιατρική λύση αντιμετώπισής τους η κοινωνική απομόνωση και αποστασιοποίηση. Σε μια όμως ψυχολογικής φύσης «επιδημία», όπως η μελαγχολία, συνιστάτο το αντίθετο, η επικοινωνία, μέσω όμως του «κόσμιου διαλόγου». Άλλωστε, το πρώτο δείγμα της μελαγχολίας ήταν όταν κάποιος δεν λάμβανε ικανοποίηση από τη συζήτηση και την παρέα, μια κατάσταση, η οποία ονομαζόταν «αφιλανθρωπία» (aphilanthropy), ενώ παράλληλα θεωρούνταν πως «η κακή επικοινωνία διαφθείρει τους καλούς τρόπους», είναι η ρήση με γνωμικό χαρακτήρα που εμφανίζεται στο λεξικό του Joseph Nicol Scott, το οποίο εκδόθηκε το 1755. Μάλιστα, ο συγγραφέας επεξηγεί πως με τη λέξη «επικοινωνία» εννοείται ο «διάλογος», δηλαδή πως «ο κακός διάλογος ή, όπως το ρητό ορίζει, ως επικοινωνία, είναι μια επιδημία όπως η πανούκλα»¹. Η ρήση αυτή, προερχόμενη από την *Επιστολή*

¹ Joseph Nicol Scott, *A New Universal Etymological English Dictionary*, T. Osborne και J. Shipton, J. Hodges, R. Baldwin, W. Johnston και J. Ward, Λονδίνο 1755, στο *Lexicons of Early Modern English*, <https://leme.library.utoronto.ca/search/quick> (πρόσβαση: 10.6.2022), αναζήτηση με λέξη-κλειδί «melancholy».

Β΄ Προς Κορινθίους (15:33, 18:24)², χρησιμοποιείται για να προτρέπει τους νέους να είναι πολύ προσεκτικοί με ποιους ανθρώπους συνομιλούν.

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το ζήτημα της μελαγχολίας ως «επιδημίας», ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι αντιλήψεις για τη δύναμη του διαλόγου και της φιλικής επικοινωνίας ανδρών και γυναικών ως «αντίδοτου» στις αρνητικές επιπτώσεις του συναισθήματος αυτού. Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνεται το έργο *Κόσμιος Διάλογος* (*La Civile Conversazione*) (1574) του Stefano Guazzo που αναφέρεται στην ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Σε αντίθεση με το έργο *Η Ανατομία της Μελαγχολίας* (*The Anatomy of Melancholy*)³ των αρχών της δεύτερης δεκαετίας του 17ου αιώνα που εξέδωσε ο άγγλος συγγραφέας Robert Burton, όπου η μελαγχολία χαρακτηρίζεται ως μια μάστιγα, ως μια επιδημία⁴, στο διάλογο του Guazzo δεν αναφέρεται ρητά πως η μελαγχολία αποτελούσε μια επιδημία της εποχής. Ωστόσο, αναγνωρίζεται πως οι ασθένειες του νου, όπως η μελαγχολία, αποτελούσαν τελικά μια «μεταδοτική ασθένεια», όπως ακριβώς οι ασθένειες του σώματος. Μεταδίδονταν από άνθρωπο σε άνθρωπο έτσι ακριβώς όπως και «οι κακίες του μυαλού»⁵.

Στο άρθρο αυτό το ζήτημα της μελαγχολίας εκλαμβάνεται ως πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου του 16ου αιώνα, που επηρέασε βαθιά και τον 17ο, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται πως η συντροφιά και η συζήτηση ανδρών και γυναικών θεωρούνταν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ως μια εναλλακτική προσέγγιση για τη θεραπεία της πάθησης. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνομαι στο έργο και στη θεώρηση του Guazzo για τη μελαγχολία και τις ευεργετικές ιδιότητες του διαλόγου, ιδιαίτερα για τις γυναίκες. Πρόθεσή μου δεν είναι να περιοριστώ μόνο στον ιταλικό χώρο, αλλά να συμπεριλάβω γενικότερα τον ευρωπαϊκό, όπου έργα σχετικά με την κατάλληλη συμπεριφορά των ανθρώπων και τους τρόπους οργάνωσης της αυλικής ζωής έλαβαν μεγάλη διάδοση. Το έργο του Stefano Guazzo εκδόθηκε το 1574 στη Βενετία σε τέσσερα βιβλία. Το 1581 εκδόθηκαν σε αγγλική μετάφραση τα τρία πρώτα από τον George Pettie, ενώ το τέταρτο βιβλίο σε μετάφραση του Bartholomew Young

² *Επιστολή Β΄ Προς Κορινθίους*, 15:33, Ρητά 18:24 στο *Bible Gateway*, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1%20Corinthians%2015%3A33%2CProverbs%2018%3A24&version=NIV> (πρόσβαση: 10.6.2022).

³ Democritus Junior (Robert Burton), *The Anatomy of Melancholy, What it is, With all the kinds, causes, symptoms, prognostics, and several cures of it. In three partitions. With their several sections, members, and subsections, philosophically, medically, historically opened and cut up*, Henry Cripps, Οξφόρδη 1628.

⁴ Angus Gowland, «The Problem of Early Modern Melancholy», *Past & Present*, 191 (2006), σ. 77.

⁵ Stefano Guazzo, *The Art of Conversation*, J. Brett, Λονδίνο 1738, σ. 29.

κυκλοφόρησε το 1586⁶. Όπως αναφέρει η Cathy Shrank, ενδεικτικό της απήχησης του έργου του Guazzo στην πρώιμη νεότερη Αγγλία είναι ότι σύμφωνα με τη βάση δεδομένων *Early English Books Online* (EEBO) η έννοια «κόσμια συζήτηση» (civil conversation) πριν από τη μεταφρασμένη έκδοση του έργου στα αγγλικά το 1581 δεν εμφανιζόταν παρά μόνον έξι φορές, ενώ σταδιακά την τελευταία δεκαετία του ίδιου αιώνα η χρήση της διπλασιάστηκε και την πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα έννοια πλέον εμφανίζεται πενήντα-πέντε φορές⁷.

Το πρόβλημα της μελαγχολίας των ανθρώπων ως πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου

Το έργο του Guazzo, όπως και τα προγενέστερα έργα *To Βιβλίο του Αυλικού* (*Il libro del cortegianno*) του Baltassare Castiglione, που είχε εκδοθεί το 1528, και *Ο Αυλικός* (*Il Galateo*) του Giovanni della Casa, που εκδόθηκε το 1558, καθιέρωσαν ιδέες και πρότυπα αναφορικά με την υποδειγματική συμπεριφορά των αυλικών και των κυριών της αυλής. Η σημαντικότερη ικανότητα που έπρεπε να έχουν ήταν η «χάρη» (*grazia, sprezzatura*). Οφειλαν, με άλλα λόγια, να κατέχουν την τέχνη του να συμπεριφέρονται κατάλληλα, έστω και υποκρινόμενοι ότι βρίσκονται δήθεν σε κατάσταση χάριτος και κεκαλυμμένης άγνοιας⁸. Οι ιδέες που εκφράστηκαν μέσω των έργων των παραπάνω συγγραφέων εμπότισαν τη σκέψη των ελίτ της Ιταλικής Χερσονήσου, όπως και της πρώιμης νεότερης Αγγλίας, και καθόρισαν τον τρόπο ζωής και την καθημερινότητά τους⁹. Παράλληλα, διαπιστώνεται πως κατά τον 16^ο αιώνα ο αυλικός τρόπος ζωής και τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς έπαυσαν να είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο των ελίτ, δηλαδή η κόσμια συμπεριφορά δεν αποτελούσε πλέον αποκλειστικά χαρακτηριστικό των αυλικών και των ελίτ, αλλά σταδιακά διαδόθηκε και στο ευρύτερο σώμα της κοινωνίας. Η κοινωνική κοσμιότητα διαχύθηκε μέσω έργων, όπως τα

⁶ Jennifer Richards, *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003, σ. 5.

⁷ Cathy Shrank, «Masters of civility: Castiglione's *Courtier*, della Casa's *Galateo*, and Guazzo's *Civil Conversation* in early modern England», στο Michele Marrapodi (επιμ.), *The Routledge Research Companion to Anglo-Italian Renaissance Literature and Culture*, Routledge, Άμπινγκτον 2019, σ. 145.

⁸ Eric Nicholson, «'She Speak Poniards': Shakespearean Drama and the Italianate Leading Lady as Verbal Duelist», *Early Modern Literary Studies*, Special Issue: European Women in Early Modern Drama, 27 (2017), σ. 5-6.

⁹ Shrank, «Masters of civility», *ό.π.*, σ. 144.

παραπάνω που αναφέρθηκαν, ενώ παράλληλα απέκτησε ένα χριστιανικό-θρησκευτικό υπόστρωμα μέσω της χριστιανικής εκπαίδευσης που παρείχε η Καθολική Εκκλησία σε μέλη της κοινωνίας εκτός της αυλής¹⁰.

Το έργο του Guazzo αναδεικνύει μια τομή στη σκέψη της περιόδου, καθώς κατά τον 16ο αιώνα η «κόσμια συμπεριφορά», όπως και η διεξαγωγή «κόσμιας συζήτησης», άρχισαν να ξεπερνούν πλέον τα στενά όρια του αυλικού περιβάλλοντος και να αφορούν και τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Μέσω δηλαδή της διάχυσης των κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά και μέσω της διάδοσης της εκπαίδευσης, έστω και της χριστιανικής που προσφερόταν από τα κυριακάτικα σχολεία, άρχισαν να διαδίδονται κώδικες συμπεριφοράς που προηγουμένως αποτελούσαν αποκλειστικό γνώρισμα των ελίτ. Ακόμη, σημειώνεται πως την περίοδο αυτή η ιδιαίτερη σημασία που αποδιδόταν στη δυνατότητα διεξαγωγής «κόσμιας συζήτησης» ξεπέρασε τα όρια της Ιταλικής Χερσονήσου και επηρέασε βαθιά και την Αγγλία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης. Κατά την ίδια περίοδο άλλωστε που η συζήτηση αναδεικνυόταν ως το μέσο κοινωνικότητας, η ανάγκη να έχει κανείς την ικανότητα και τις ευκαιρίες να συμμετέχει σε μια συζήτηση με ανθρώπους που δεν ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα έγινε επιτακτική¹¹.

Το ζήτημα της μελαγχολίας, νόσου τόσο διαδεδομένης που μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλιστα ως επιδημία, είχε απασχολήσει πολλούς διανοουμένους της πρώιμης νεότερης περιόδου στην Ευρώπη. Όπως παρατηρεί ο Gowland, το ζήτημα της μελαγχολίας καταγράφεται σε διάφορες ιατρικές πραγματείες της περιόδου και, παρότι μπορεί να μην χαρακτηριζόταν από όλους τους συγγραφείς και τους μελετητές του φαινομένου ως «επιδημία», σε κάθε περίπτωση αναγνωριζόταν η μεγάλη αύξηση των σχετικών κρουσμάτων. Το ενδιαφέρον αυτό για την αποτύπωση του φαινομένου της μελαγχολίας φαίνεται πως αναδύθηκε την περίοδο μετά την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση¹². Σύμφωνα με τις ιατρικές θεωρίες της πρώιμης νεότερης περιόδου, η μελαγχολία επηρέαζε συγκεκριμένα μέλη της κοινωνίας, αυτούς που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως τους ανθρώπους των ελίτ, τους διανοουμένους και τις γυναίκες¹³. Ο διάλογος του Guazzo, όπως και του Castiglione, διεξάγεται

¹⁰ Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, τόμ. Α': *Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 188-191.

¹¹ Richards, *Rhetoric and Courtliness*, ό.π., σ. 4.

¹² Gowland, «The Problem of Early Modern Melancholy», ό.π., σ. 81-84.

¹³ Στο ίδιο, σ. 83.

μεταξύ μορφωμένων ανδρών, συγκεκριμένα μεταξύ ενός άνδρα της ελίτ που έχει αφιερωθεί στα γράμματα, του Guiglielmo, αδερφού του συγγραφέα, και ενός ιατρού, του Annibale Magnocavallo. Ο Guiglielmo γενικά ανήκε σε μια από τις κατηγορίες ανθρώπων που βάσει των αντιλήψεων της εποχής ήταν ιδιαίτερα επιρρεπείς σε αυτήν την ασθένεια, λόγω της εμμονής του να βρίσκεται απομονωμένος και να είναι αφιερωμένος στα γράμματα¹⁴.

Οι ιατρικές απόψεις για τη μελαγχολία λάμβαναν στοιχεία από την ιατρική, τη φιλοσοφική και τη θεολογική παράδοση όπως είχαν κληροδοτηθεί από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και αναδιαμορφώθηκαν στον Μεσαίωνα και στην πρώιμη νεώτερη περίοδο¹⁵. Όπως παρατηρεί ο Gowland, η ιατρική θεωρία αντλούσε κυρίως από τη θεωρία των τεσσάρων χυμών, όπως αυτή είχε διατυπωθεί αρχικά από τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό, τον Ρούφο τον Εφέσιο και τον Διοκλή τον Καρύστιο. Οι ιατρικές αυτές θεωρίες μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη από τους Άραβες ιατρούς του Μεσαίωνα Ishâq ibn Amrân, Rhazes, Haly Abbas και Avicenna¹⁶. Σύμφωνα με τη θεωρία των χυμών, η ασθένεια της μελαγχολίας οφειλόταν στην ανισορροπία των χυμών του σώματος στο αίμα των ανθρώπων, δηλαδή του φλέγματος, της μέλαινας χολής και της κίτρινης χολής, και μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα τόσο στο σώμα όσο και στην ψυχή. Η περίσσια ποσότητα συγκεκριμένα της μέλαινας χολής μπορούσε να προκαλέσει την ψυχική ασθένεια της μελαγχολίας, σοβαρής ή ελαφριάς μορφής, σε ασθενείς που παρατηρούνταν με συμπτώματα κατάθλιψης ή μανίας¹⁷. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, η μανία και η καταθλιπτική διάθεση που προέρχονταν από την παραπάνω ψυχολογική κατάσταση αφορούσαν άτομα με πάθη. Βέβαια, η μελαγχολία δεν απειλούσε μόνο τους παθόντες, αλλά αποτελούσε μια γενικότερη απειλητική κατάσταση αναφορικά με την ισορροπία όλης της κοινωνίας¹⁸.

Ο πλατωνιστής, ουμανιστής και ιερέας Marcilio Ficino (1433-1499) επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιατρική επιστήμη και συνέγραψε έργα που πρότειναν θεραπείες για διάφορες ασθένειες, μεταξύ των οποίων και για τη μελαγχολία, από την

¹⁴ Shrank, «Masters of civility», *ό.π.*, σ. 147.

¹⁵ Angus Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *Babel*, 25 (2012), σ. 224.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 223-29.

¹⁷ Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, μτφρ. Αρετή Μπουκάλα, Ξεφάρας, Αθήνα 2008, σ. 54-5· Emily Betz, «Melancholy: The Evolution of the English Malady, c. 1550-1750», *Trinity Postgraduate Review*, Being Human and Transnationalism, 18:1 (2019), σ. 3-5.

¹⁸ Cristiano Ragni, «'I have decreed not to sing in my cage'. Melancholy at Court from Castiglione to Shakespeares' Much Ado About Anything», *SigMa – Rivista di Letteratura comparate, Teatro e Arti dello Spetacolo*, 5 (2021), σ. 402-3.

οποία και ο ίδιος άλλωστε υπέφερε¹⁹. Ο Ficino, στο έργο του, εστίασε το ζήτημα της μελαγχολίας στους ανθρώπους που είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στις σπουδές και στη μελέτη των γραμμάτων. Θεωρούσε πως οι ευρυμαθείς και γενικότερα οι διανοούμενοι ήταν περισσότερο επιρρεπείς στο να έχουν περίσσιες ποσότητες φλέγματος και μέλαινας χολής στα σώματά τους και ως εκ τούτου να επηρεάζονται περισσότερο ψυχικά από τη μελαγχολία. Ο Ficino υποστήριζε την άποψη αυτή αντλώντας συστηματικά από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά και από τον Δημόκριτο, οι οποίοι υποστήριζαν πως η μελαγχολία, όπως και η ίδια η τρέλα, συνδέονταν με την ευφύια των ανθρώπων²⁰. Το έργο του *De vita libri tres*, το οποίο εκδόθηκε το 1489, αφιερώνεται στη μελαγχολία και στους τρόπους ίασής της²¹.

Για την αντιμετώπιση της μελαγχολίας συστήνονταν, ήδη από τον 15^ο αιώνα, διάφοροι τρόποι ίασης. Από τον Ficino συστηνόταν η αποκατάσταση της ισορροπίας των χυμών των ανθρώπων και η αποβολή των χυμών που προκαλούσαν μελαγχολία. Αυτοί οι τρόποι αντιμετώπισης βασίζονταν σε άμεσες ή έμμεσες ιατρικές παρεμβάσεις. Ανάμεσα στις συστάσεις ήταν η αλλαγή στη διατροφή, οι εντριβές, η φλεβοτομή, η χρήση καθαρικών και φυτικών σκευασμάτων, αλλά και οι χειρουργικές επεμβάσεις. Ο Robert Burton, ο οποίος είχε αντλήσει πολλά στοιχεία από τον Ficino και το έργο του, συνιστούσε αντιθέτως άλλους τρόπους αντιμετώπισης, περισσότερο ήπιους και λιγότερο επεμβατικούς, ίσως λόγω του βιώματός του από τις ιατρικές επεμβάσεις που είχε υποστεί η μελαγχολική μητέρα του, όταν ο ίδιος βρισκόταν σε νεαρή ηλικία. Ο Burton θεωρούσε πως περισσότερο αποτελεσματική ως τρόπος θεραπείας θα μπορούσε να είναι η διενέργεια ενός πιο ενεργού βίου. Τα ταξίδια, χάρη στην αλλαγή παραστάσεων και την αποκόμιση νέων εμπειριών, όπως και η ενασχόληση με την εργασία και τη σωματική άσκηση, θα μπορούσαν να καταστούν ευεργετικά για τον ψυχικά ασθενή. Ακόμη και η μελέτη, παρότι αποτελούσε ένα από τα κύρια αίτια εμφάνισης της μελαγχολίας, εάν χρησιμοποιούνταν καταλλήλως, θα μπορούσε να καταστεί ευεργετική για την αντιμετώπιση αυτών των δυσάρεστων συναισθημάτων²².

¹⁹ Jennifer Radden (επιμ.), «Learned People and Melancholy: Ficino», στο *The Nature of Melancholy: From Aristotle to Kristeva*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 87-8.

²⁰ Radden, «Learned People and Melancholy», *ό.π.*, σ. 87-9.

²¹ Marcilii Ficini Florentini Medici at Philosophi celeberrimi, *De Vita libri Tres, recens iam a mendis fitus vindicati*, Βασιλεία 1529· Radden, *ό.π.*, σ. 87-9.

²² Θεοδόσιος Πελεργίνης, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 70-3.

Η ανάπτυξη δεσμών φιλίας και συντροφικότητας ως μέσον θεραπείας της μελαγχολίας στο έργο του Stefano Guazzo

Στο *La Civile Conversazione* του Stefano Guazzo ο Annibale Magnocavallo επισκέπτεται τον αδερφό του συγγραφέα Guiglielmo, πάσχοντα από μελαγχολία, όχι μόνο «ως ένας ικανός ιατρός αλλά ως ένας εξαιρετος φίλος»²³. Παρατηρούμε εδώ μια σύγκλιση απόψεων αναφορικά με την αντιμετώπιση της μελαγχολίας μεταξύ του Guazzo και του μεταγενέστερου του Robert Burton. Πιο συγκεκριμένα, ο Burton προσέγγιζε τη θεραπεία της μελαγχολίας όχι βάσει της παρηγορητικής αντιμετώπισης των συμπτωμάτων της ασθένειας, αλλά περισσότερο μέσα από την ανάπτυξη δεσμών φιλίας και συντροφικότητας. Ο ασθενής μπορούσε να θεραπευθεί μέσω της φιλικής επαφής, ακόμα και μέσω της επαφής του με κάποιον ιατρό, ο οποίος όμως ταυτόχρονα είναι φίλος του και τον αντιμετωπίζει με φιλική διάθεση²⁴. Η φιλία και οι επαφές των ανθρώπων μπορούσαν να αποκαταστήσουν γενικότερα τις κοινωνικές σχέσεις και ειδικότερα την κοινωνικότητα των πασχόντων. Για τον Burton η εκδήλωση της μελαγχολίας υποδήλωνε πως οι πάσχοντες, εκτός από το γεγονός πως υπέφεραν από τα πάθη τους, χαρακτηρίζονταν και από δυσλειτουργικές κοινωνικές σχέσεις και επαφές²⁵.

Στο υπό εξέταση έργο του Stefano Guazzo, ο διάλογος ξεκινά με τον ιατρό Annibale Magnocavallo ο οποίος έχει επισκεφθεί τον Guiglielmo Guazzo. Ο Guiglielmo έπασχε από μια «μακρά και ίσως αθεράπευτη ασθένεια» και σκοπός της επίσκεψης του ιατρού ήταν να «φέρει την κάθαρση στη μολυσμένη του ψυχή από τη βλαβερή επίδραση των χυμών [του σώματος του]»²⁶. Σύμφωνα με την ιατρική θεωρία που εκφράζεται από τον Annibale Magnocavallo, οι άνθρωποι που βρίσκονταν απομονωμένοι αναλίσκονταν σε «κακές σκέψεις» που «δεν είναι υπαρκτές παρά μόνο στο μυαλό», ενώ αντιθέτως «ο άνθρωπος που έχει συντροφιά παίρνει κουράγιο» και επομένως προφυλάσσεται από τον κίνδυνο απόκτησης ψυχικής ασθένειας²⁷. Ο Stefano Guazzo εντάσσεται σε μια παράδοση που δεν θεωρούσε πως η μελαγχολία αποτελούσε

²³ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 6.

²⁴ Πελεγρίνης, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 73-5.

²⁵ Ragni, «'I have decreed not to sing in my cage'», ό.π., σ. 403.

²⁶ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 5. Πρβλ. και του ίδιου, *La civil conversatione del Sig. Stefano Guazzo genti' huomo di Casale di Monferrato divisa in quattro libri*, Altobello Salicato, Βενετία 1579.

²⁷ Guazzo, ό.π., σ. 31.

μια σωματική ασθένεια, αλλά μια ασθένεια που πήγαζε από την έλλειψη συντροφιάς, δηλαδή ήταν μια καθαρά ψυχική πάθηση²⁸.

Ο Guazzo αναδεικνύει επίσης πως η μελαγχολία ήταν η ασθένεια των διανοουμένων και επικεντρώνει το πρόβλημα στο συναίσθημα της απομόνωσης, αφού οι άνθρωποι των γραμμάτων και οι φιλόσοφοι ζουν μοναχικά από επιλογή, καταδεικνύοντας πως «οι φιλόσοφοι υπερέχουν από όλους τους άλλους ανθρώπους έως ότου το φως γίνει [και για αυτούς] σκοτάδι»²⁹. Πρέπει να σημειωθεί πως η σύνδεση μεταξύ της ασθένειας της μελαγχολίας και της διανοητικής ικανότητας των ασθενών πήγαζε από την αριστοτελική σκέψη, η οποία όμως αναπτύχθηκε περαιτέρω ως θεωρία από τους διανοητές του Μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης περιόδου³⁰. Ο Guiglielmo Guazzo περνούσε πολύ χρόνο απομονωμένος στο δωμάτιό του, καθώς δεν συμφωνούσε με τον αυλικό τρόπο ζωής και τον έβρισκε ανιαρό και ανέντιμο, και υπέφερε πολύ όποτε ήταν απαραίτητο να συνομιλεί με άλλους ανθρώπους. Ο συνομιλητής του, Annibale Magnocavallo, μέσω του διαλόγου τους, προσπαθεί με τα επιχειρήματά του να τον πείσει πως η φυσική κατάσταση του άνδρα είναι να επικοινωνεί, να ζει μαζί με άλλους ανθρώπους και να αποτελεί μέλος και μέρος της κοινωνίας. Σε αυτήν την περίπτωση παρατηρούμε ότι, βάσει του έργου του Guazzo, τάσεις του ανθρώπου όπως η απομόνωση, η έλλειψη επικοινωνίας, η σιωπή και η μοναξιά δεν ήταν σημάδια μιας μελαγχολικής κατάστασης, αλλά τα βασικά αίτια της. Η άρνηση του Guiglielmo να σταματήσει να διάγει μια μοναχική ζωή ήταν και ο λόγος για τον οποίο η ασθένειά του ήταν ανίατη, καθώς, όπως ανέφερε ο ιατρός, «η μοναξιά είναι το δηλητήριο και η συντροφιά είναι το αντίδοτο»³¹.

Κατά τον Annibale, αλλά και κατά τις ιατρικές θεωρίες της περιόδου, η μελαγχολία αποτελούσε μια ασθένεια που μπορούσε να θεραπευθεί μέσω της φιλικής επαφής και της διενέργειας εποικοδομητικής συζήτησης. Το κλειδί συγκεκριμένα, κατ' αυτόν, βρισκόταν στην αντιμετώπισή της με κοινωνικές επαφές και με τη φιλική συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους³². Ο επικοινωνιακός και εποικοδομητικός διάλογος αποτελούσε «μια άσκηση για την επιστροφή στη σωματική και στην

²⁸ Στην ίδια παράδοση εντάσσεται και ο Michel de Montaigne με τη θεωρία του για τη μελαγχολία και την σύνδεσή της με τη θεωρία των χυμών και τη μοναξιά, πρβλ. Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *ό.π.*, σ. 225.

²⁹ Guazzo, *The Art of Conversation*, *ό.π.*, σ. 14-5, 17-8.

³⁰ Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *ό.π.*, σ. 237.

³¹ Guazzo, *ό.π.*, σ. 8.

³² Στο ίδιο, σ. 6-7 Elizabeth Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008, σ. 48.

ψυχολογική ισορροπία»³³. Παρατηρείται εδώ η επιρροή της ηθικής φιλοσοφίας και της ουμανιστικής παράδοσης σύμφωνα με τις οποίες για την αντιμετώπιση της ασθένειας της μελαγχολίας ενδείκνυται η καλλιέργεια της ψυχής³⁴.

Ο μοναχικός βίος, οι επιδράσεις του και οι αξίες της συζήτησης, της φιλίας και της εκπαίδευσης

Εδώ χρειάζεται να σημειωθεί πως, μέσω του διαλόγου του Annibale, θίγεται και ένα ζήτημα θρησκευτικό, δηλαδή αυτό της ζωής των μοναχών στα μοναστήρια. Οι μοναχοί αποσύρονταν από τα πλούτη τους, αλλά και από τις οικογένειές τους, τους φίλους, τους γονείς τους, εισερχόμενοι στα μοναστήρια οικειοθελώς και περνώντας τις ημέρες τους σε κατάσταση αγιοσύνης και μετάνοιας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Guazzo, η απόσυρσή των μοναχών από τα εγκόσμια δεν μπορούσε να καταστεί επιβλαβής για τους ίδιους, καθώς «οι μοναχοί [...] παρότι είναι απομονωμένοι από τον υπόλοιπο κόσμο, βρίσκονται σε συντροφιά από κοινού στα μοναστήρια τους [...], επικοινωνούν μαζί μας μέσω της προσευχής, της διδασκαλίας, διεξάγοντας άλλα έργα που έχουν ως στόχο το καλό των ψυχών μας»³⁵. Η μοναστική ζωή της περιόδου εντάσσεται δηλαδή σε μια παράδοση της πρώιμης χριστιανικής παράδοσης βάσει της οποίας η χριστιανική λατρεία ήταν δυνατόν να καταστεί ωφέλιμη για τους ανθρώπους, καθώς μπορούσε να δράσει θεραπευτικά για τις ψυχές τους.

Στο πρώτο μέρος της *Civile Conversazione*, ο ιατρός Annibale εξυμνεί την αξία της συζήτησης, της φιλίας και της εκπαίδευσης του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, μέσω των θέσεων του αυτών υποστηρίζεται η άποψη πως ο άνθρωπος δεν γεννιέται για να πράττει και να δρα μόνο για τον εαυτό του. Δεν πρέπει να αγαπά υπέρμετρα τον εαυτό του, αγνοώντας την πατρίδα του, την οικογένειά του και τους φίλους του, και να κρατά τη γνώση και τις σκέψεις του μόνο για εκείνον³⁶. Η γνώση πρέπει να μοιράζεται, διαφορετικά, «όπως ο θησαυρός που θάβεται στη γη, έχει την ίδια αξία με τη σοφία που είναι θαμμένη στην καρδιά». Ακόμη, η γνώση παραλληλίζεται με τη μουσική που, όσο

³³ Mattia Begali, «Stefano Guazzo (1530-1593)», στο Gaetana Marrone, Paolo Puppa και Luca Somigli (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies 1, A-J*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2007, σ. 904-5.

³⁴ Gowland, ό.π., σ. 239.

³⁵ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 16.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 18.

εξαιρετική και εάν είναι, για να αποκτήσει πραγματική αξία είναι αναγκαίο να ακουστεί και να μοιράζεται με άλλους ανθρώπους. Σχετικά με τους άνδρες διανοουμένους ο ιατρός αναφέρει πως δεν πρέπει να είναι μονοδιάστατοι και αφιερωμένοι μόνο στη μελέτη. Υποστηρίζει δηλαδή πως ο διανοούμενος δεν μπορεί να ζει απομονωμένος και αποσυρμένος και να ασχολείται αποκλειστικά με τις επιστήμες. Οφείλει να κοινωνικοποιείται και να συμβιώνει με άλλους ανθρώπους στην καθημερινή του ζωή³⁷.

Η προτροπή του ιατρού Annibale αφορούσε την παροχή ιατρικών και ηθικών συμβουλών με σκοπό την αποδυνάμωση της μελαγχολίας από την οποία υπέφερε ο Guiglielmo. Στόχος της προτροπής για κοινωνικοποίηση και αποφυγή της αποστασιοποίησης και της απομόνωσης ήταν να παρακινηθεί ο Guiglielmo να συνυπάρχει και με άλλους ανθρώπους, αλλά και να συνομιλεί με το άλλο φύλο. Οι συναναστροφές βέβαια έπρεπε να γίνονται σύμφωνα με την αρχή της μεσότητας, δηλαδή ο πάσχοντας έπρεπε να μετέχει στις απολαύσεις της ζωής, χωρίς όμως ούτε να υπερβάλλει, αλλά ούτε και να στερείται κάθε επίγεια απόλαυση³⁸.

Η έννοια της φιλίας διατρέχει το σύνολο της πραγματείας του Guazzo, ίσως γιατί η φιλία και η συνεργασία μεταξύ των ανδρών είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της συνοχής και της ευρυθμίας της κοινωνίας, αλλά και για τη διατήρηση των δομών της κοινωνίας και της λειτουργίας της διοίκησης. Η φιλία για τον Guazzo δεν αναφέρεται με την αριστοτελική έννοια, αλλά με την έννοια που εκφράζεται μέσω της αντίληψης για την «κόσμια συζήτηση»³⁹. Ο διάλογος θεωρούνταν, για τον Guazzo, περισσότερο εποικοδομητικός, όταν διεξαγόταν μεταξύ όμοιων ανδρών, δηλαδή ανδρών που μοιράζονταν παρόμοια κοινωνικά γνωρίσματα. Αυτού του είδους η συναναστροφή θεωρούνταν περισσότερο επωφελής, αφού υποστηριζόταν η άποψη πως μεταξύ ομοίων η ύπαρξη φιλίας μπορούσε πιθανότερα να είναι πιο ευεργετική και η γνήσια επικοινωνία πιο εφικτή⁴⁰.

Οι ιταλικές πόλεις κατά την περίοδο της Αναγέννησης είχαν διοικητική αυτονομία, ενώ, εκτός από την πολιτική που χαρασσόταν και ακολουθούνταν, υπήρχε και η δυνατότητα επιλογής και υιοθέτησης μιας διακριτής αστικής κουλτούρας, που διαμορφωνόταν στο πλαίσιο του «αστικού ουμανισμού» και είχε ως στόχο την

³⁷ Στο ίδιο, σ. 12-9.

³⁸ Jennifer Richards, «Health, Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present, Supplement* 9 (2014), σ. 181-3.

³⁹ Peter N. Miller, «Friendship and Conversation in Seventeenth-Century Venice», *The Journal of Modern History*, 73:1 (2001), σ. 4.

⁴⁰ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 167-70.

υπηρετήση του κοινού καλού των πολιτών⁴¹. Αυτή η ελευθερία χάραξης πολιτικής, αφενός, και διαμόρφωσης προσωπικών και κυρίως κοινών χαρακτηριστικών εντός της αυτόνομης πόλης, αφετέρου, διακόπηκε από τα τέλη του 15ου αιώνα και μετά με τη σταδιακή διεκδίκηση και κατάκτηση των ιταλικών περιοχών από τους Γάλλους και τους Ισπανούς. Οι ιταλικές πόλεις έχαναν η μία μετά την άλλη την κυριαρχία τους⁴². Ωστόσο, οι διοικήσεις των ιταλικών ανεξάρτητων πόλεων αντλούσαν από τα ιδανικά της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής παράδοσης, καταβάλλοντας προσπάθειες για την επίτευξη, την προάσπιση και την επαύξηση του κοινού καλού των πολιτών τους. Παράλληλα, όπως παρατηρεί ο ιστορικός Hans Baron, τα ιδανικά του πατριωτισμού, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης είχαν ιδιαίτερη επίδραση στην πολιτική σκέψη ισχυρών πόλεων, όπως ήταν η Φλωρεντία κατά τον 15ο αιώνα. Ο ουμανισμός είχε αναδείξει το ιδανικό της πολιτικής ελευθερίας σε πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης και στην ύψιστη αρχή που όφειλαν όλοι να διαφυλάττουν⁴³.

Η κρίση ή μάλλον οι αλληπάλληλες κρίσεις που έπληξαν την Ιταλική Χερσόνησο από τα τέλη του 15ου αιώνα και κατά τον 16ο αιώνα, και πιο συγκεκριμένα κατά την περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τους ιταλικούς πολέμους (1494-1559), επέφεραν αλλαγές τόσο στην πολιτική σκέψη και τη διανοήση, όσο και στο εσωτερικό της ευρύτερης κοινωνίας. Ο φόβος ότι όσα μέχρι τότε ήταν γνωστά θα ανατραπούν, ο φόβος δηλαδή για αλλαγή της ταυτότητάς τους, οδήγησε εκτός των άλλων και σε ιδεολογικές αλλαγές⁴⁴. Στο έργο του Guazzo διαφαίνεται μια τέτοια διαφοροποίηση, κυρίως στον τρόπο που οριζόταν ο πολίτης εντός του κοινωνικού και αυλικού πλαισίου. Στο πλαίσιο αυτό διάφορες έννοιες ανανοηματοδοτούνται. Όπως παρατηρεί ο Miller, η καινοτομία του διαλόγου του Guazzo έγκειται στο γεγονός ότι ουσιαστικά συλλαμβάνει και αναπτύσσει μια νέα εννοιολόγηση της έννοιας του «πολίτη». Η έννοια

⁴¹ Androniki Dialeti, «Gendering Civic Humanism: Political Subjecthood and Male Hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion: From Classical Antiquity to the Modern Era*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 206-7· Cary Nederman, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2019), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/> (πρόσβαση: 02.02.2020).

⁴² John M. Najemy, «Introduction: Italy and the Renaissance», στον ίδιο (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance 1300-1550*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 6-7, 15-7· Dialeti, «Gendering Civic Humanism», *ό.π.*, σ. 206.

⁴³ Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 1955.

⁴⁴ Alison Brown, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis», στο Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, *ό.π.*, σ. 246-8· Ανδρονίκη Διαλέτη, «'Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη': Επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 64 (2016), σ. 187-8.

του πολίτη, όπως αναδύοταν εντός του αυλικού περιβάλλοντος και διαμορφωνόταν εντός του κοινωνικού, πολιτικού και διανοητικού πλαισίου των μέσων του 16ου αιώνα, αναδεικνύεται ως άμεσα εξαρτώμενη από την έννοια της φιλίας⁴⁵.

Η ανάδειξη της φιλίας ως συστατικού μέρους μιας «κοινωνίας των πολιτών»

Ο πολίτης για να είναι μέρος της «κοινωνίας των πολιτών» (civile società) αλλά και για να μπορεί να θεωρείται «πολίτης» όφειλε να έχει κοινωνικά γνωρίσματα και χαρακτηριστικά που θα μπορούσε να αποκτήσει και να διατηρήσει μέσω της φιλίας. Συγκεκριμένα, λοιπόν, ο άνδρας που μπορούσε να θεωρηθεί «πολίτης» έπρεπε να έχει την ικανότητα να συνομιλεί με κοσμιότητα, όχι μόνο με τους ίσους του, αλλά και με άνδρες που δεν ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα, είτε αυτοί ήταν ανώτεροι, όπως ένας πρίγκιπας, είτε αυτοί ανήκαν σε κατώτερα στρώματα συγκριτικά με εκείνον. Επίσης, ο «πολίτης» όφειλε να μπορεί να συνομιλεί με την ίδια ευκολία και με τις γυναίκες⁴⁶. Η «κόσμια συζήτηση» παραλληλιζόταν με τους νόμους, οι οποίοι έπρεπε να είναι κατασκευασμένοι με τρόπο που εξυπηρετούσε το καλό των πολιτών όχι μόνο στις πόλεις, αλλά και σε κάθε μέρος όπου κατοικούν άνθρωποι. Έτσι, στον διάλογο του Guazzo εκφράζεται μέσω του Annibale μια νέα θεώρηση της κοινωνίας όπου «η κόσμια συζήτηση δεν περιορίζεται μόνο στους κατοίκους των πόλεων, αλλά εκτείνεται σε όλους τους ανθρώπους [...] Με συγκεκριμένα και σύντομα λόγια η κόσμια συζήτηση είναι ο έντιμος, ενάρετος και κοινωνικός τρόπος του να ζει κανείς στον κόσμο»⁴⁷.

Ο ιδανικός αυλικός ήταν αναγκαίο να διακατέχεται από ανεκτικότητα για τους άλλους και να κατέχει τη δυνατότητα να προσαρμόζεται στις διαφορετικές συμπεριφορές των ανθρώπων. Ο διανοούμενος θα έπρεπε να έχει την ικανότητα να μπορεί να συμπεριφέρεται με ανάλογο τρόπο βάσει εκείνου που θα είχε για συνομιλητή του κατά περίπτωση. Θα έπρεπε δηλαδή να μπορεί να μεταβάλει τη συμπεριφορά του και να μην είναι στατικός ως χαρακτήρας. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του να συμπεριφέρεται κανείς κόσμια και να «ενδύει» κάθε συνομιλία του με τα κατάλληλα χαρακτηριστικά παραλληλιζόταν με τη συνήθεια να ντύνεται κανείς με διαφορετικά ενδύματα ανάλογα με την κοινωνική συνθήκη και τους διαφορετικούς λόγους και

⁴⁵ Miller, «Friendship and Conversation», *ό.π.*, σ. 2-3.

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Guazzo, *The Art of Conversation*, *ό.π.*, σ. 37.

περιστάσεις για τους οποίους παρευρισκόταν κάπου⁴⁸. Στο διάλογο του Guazzo, ακόμη και η συναναστροφή με γυναίκες αντιμετωπιζόταν ως απόλαυση και ανταμοιβή του άνδρα έπειτα από κουραστικές ενασχολήσεις, όπως η εργασία και η μελέτη. Ο διάλογος με τις γυναίκες αποτελούσε βέβαια μορφή διασκέδασης που έπρεπε να έχει ως στόχο τη διανοητική ξεκούραση και σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να οδηγεί σε απραξία και αεργία, που, όπως σημειώθηκε, αποτελούσαν και τα βασικά χαρακτηριστικά της μελαγχολίας. Δεν έπρεπε δηλαδή ούτε να υπερβάλλει κανείς, αλλά ούτε και να στερείται παντελώς τη γυναικεία παρέα⁴⁹.

Η ύπαρξη κοινωνικών δεξιοτήτων επομένως κρινόταν ως απαραίτητη, είτε μιλάμε για επικοινωνία μεταξύ ομοίων είτε μεταξύ ετερόκλητων χαρακτήρων είτε για την ανάγκη ανάπτυξης δεξιοτήτων συνύπαρξης και διάλογου μεταξύ ανδρών και γυναικών. Τι ήταν όμως αυτό που συνίστατο στην περίπτωση επικοινωνίας μεταξύ ενός ευρυμαθούς άνδρα και μιας γυναίκας; Ο Guiglielmo Guazzo στον διάλογο εμφανίζεται επιφυλακτικός για το εάν υπήρχε κάποια αναγκαιότητα να συνομιλεί ένας άνδρας με μια γυναίκα, καθώς θεωρούσε πως ένας τέτοιος διάλογος δεν θα μπορούσε να έχει χρησιμότητα για κανέναν. Εμφανίζεται εδώ αρνητικά προκατειλημμένος και δηλώνει μάλιστα ότι «ο κόσμος μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται και χωρίς τις γυναίκες, αφού δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο από αυτές, αφού η κακία ενός άνδρα είναι καλύτερη από την αρετή μιας γυναίκας»⁵⁰. Από την άλλη, ο ιατρός Annibale Magnocavallo επιδιώκει με διάφορα επιχειρήματα να τον πείσει για το αντίθετο. Υπερασπίζεται τις γυναίκες, αναφέροντας πως δεν έχουν όλες κακία και αρνητικά χαρακτηριστικά. Βέβαια, προειδοποιεί ότι η συναναστροφή με ανέντιμες γυναίκες μπορεί να προξενήσει μόνο αρνητικά συναισθήματα, όπως οργή και συμφορά στους άνδρες, και επισημαίνει ότι αυτό που έχει σημασία είναι η προσεκτική επιλογή των γυναικών με τις οποίες ένας άνδρας συναναστρέφεται. Παράλληλα, εξηγεί στον απομονωμένο Guiglielmo ότι η συναναστροφή με το αντίθετο φύλο, μακριά από το να είναι επιβλαβής, μπορούσε να έχει πολλαπλά οφέλη για τον άνδρα⁵¹.

⁴⁸ Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, ό.π., σ. 52-3.

⁴⁹ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 182-5.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 174.

⁵¹ Στο ίδιο.

Η ισότιμη κοινωνική αναγνώριση ανδρών και γυναικών ως μέρος άμβλυνσης των συναισθημάτων απομόνωσης και επίτευξης κοινωνικής ισορροπίας

Το ζήτημα της ορθής συμπεριφοράς και της κατάλληλης έκφρασης των ιδεών και των συναισθημάτων ανεξαρτήτως του συνομιλητή θίγεται επισταμένως από τον ιατρό Annibale κυρίως αναφορικά με τη συναναστροφή ανδρών και γυναικών. Κατά τον 16ο αιώνα συστηνόταν τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες να μην εκδηλώνουν με έντονο τρόπο τα συναισθήματά τους, αλλά αντιθέτως να αυτοπεριορίζονται. Στο πλαίσιο του αστικού ή του αυλικού περιβάλλοντος ο αυτοέλεγχος αποτελούσε έκφραση ευγένειας και κοσμιότητας⁵². Οι γυναίκες ή μάλλον η γυναικεία παρουσία ενώπιον ανδρών θεωρούνταν πως μπορούσε να εξευμενίζει όψεις της αρρενωπότητας των ανδρών, καθώς τους εξανάγκαζε να υιοθετούν κόσμια και πολιτισμένη συμπεριφορά⁵³. Ακόμη, στο πλαίσιο της «κοινωνίας των πολιτών» (civile società) η επικοινωνία μεταξύ ανδρών και γυναικών μέσω της διενέργειας ευγενούς διαλόγου θεωρούνταν απαραίτητη, όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο, αλλά και σε κοινωνικό, καθώς μπορούσε να συντελέσει στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας⁵⁴.

Ο Guiglielmo, ωστόσο, θεωρούσε πως «η συζήτηση με τις γυναίκες, είναι όχι μόνο μάταιη και ανώφελη, αλλά και επικίνδυνη», εκφράζοντας παράλληλα τις κατεστημένες ιδέες περί γυναικείας κατωτερότητας. Συγκεκριμένα, μέσω τριών θέσεων του αναδεικνύονται οι πιο βασικές θεωρήσεις του ανδρικού μισογυνικού λόγου, δηλαδή, πρώτον, πως ο κόσμος χωρίς τις γυναίκες θα ήταν καλύτερος για τους άνδρες, «αφού θα ζούσαν σαν να ήταν οι ίδιοι ο Θεός», δεύτερον, πως «ό,τι χειρότερο είναι οι γυναίκες» και, τρίτον, πως «η κακία του άνδρα, είναι καλύτερη από την καλοσύνη της γυναίκας»⁵⁵.

Ο ιατρός Annibale, όμως, απέρριπτε τα παραπάνω αξιώματα που αφορούσαν στη γυναικεία κατωτερότητα και στην ανδρική ανωτερότητα. Αντιστρέφοντας την προβληματική και επιρρίπτοντας ευθύνες στους άνδρες, χρησιμοποιούσε το επιχείρημα πως αυτού του είδους οι ιδέες «δεν χρησιμοποιούνται ως μομφή έναντι των γυναικών αλλά ως επίπληξη για την αδυναμία και αστάθεια των ανδρών»⁵⁶. Η γυναικεία παρουσία θεωρούνταν, άλλωστε, πως μπορούσε να κάνει έναν άνδρα να μην επαναπαύεται, αλλά να σε συνεχή προσπάθεια για να επιτύχει. Οι γυναίκες δηλαδή αποτελούσαν κίνητρο βελτίωσης και συνεχούς προσπάθειας. Έτσι, κάθε είδος μελαγχολικού

⁵² Bernard Capp, « 'Jesus Wept' But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England», *Past and Present*, 224 (2014), σ. 76-7. Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, ό.π., σ. 14-6.

⁵³ Dialetti, «Gendering civic humanism», ό.π., σ. 6.

⁵⁴ Nicholson, « 'She Speak Poniards' », ό.π., σ. 5-6.

⁵⁵ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 173.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 173-4.

συναισθήματος θα μπορούσε να απαλειφθεί, εάν υπήρχε το κίνητρο για την επίτευξη «αμοιβαίας αγάπης» μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας. Ο Annibale στήριζε το επιχείρημά του στο γεγονός πως ο άνδρας, εάν είχε το θέλημα μιας γυναίκας, θα βρισκόταν σε συνεχή εξάσκηση και εγρήγορση, κάτι που θα τον οδηγούσε όχι μόνο στην εξάσκηση του νου του και στο να μεριμνά για τη φροντίδα και τη βελτίωση της εξωτερικής του εμφάνισης, αλλά κυρίως στην άμβλυνση των έντονων συναισθημάτων του⁵⁷. Με άλλα λόγια, η γυναικεία παρουσία μπορούσε να δρα θεραπευτικά στη μελαγχολία.

Κατά τον 16ο αιώνα, η αβρότητα και η ευγένεια, καθώς και η παροχή προστασίας στις γυναίκες, αποτελούσαν στοιχεία της ανδρικής ταυτότητας. Η ευγενική στάση προς τις γυναίκες αποτελούσε χαρακτηριστικό δείγμα της αυλικής κοινωνίας και της αριστοκρατίας και λειτουργούσε ως διακριτό μέσο διαφοροποίησης από τα υπάλληλα στρώματα που θεωρούνταν πως είχαν αρνητική συμπεριφορά προς τις γυναίκες⁵⁸. Μέσω του ιατρού Annibale εκφραζόταν η άποψη πως, εάν οι άνδρες συμπεριφέρονταν με άσχημο, υποτιμητικό και ανέντιμο τρόπο στις γυναίκες, τότε αυτομάτως θα έχαναν την ανδρική τους τιμή και αξία. Καμία γυναίκα δεν έπρεπε να αποτιμάται βιαστικά ή να συκοφαντείται, είτε δημοσίως είτε σε ιδιωτικό επίπεδο, από τους άνδρες, καθώς αυτό θα συνιστούσε παραβίαση ενός από τα κύρια καθήκοντα του άνδρα, δηλαδή να συμπεριφέρεται με ευγένεια στις γυναίκες και να τις προστατεύει⁵⁹.

Εδώ, το ζήτημα που πρέπει να τεθεί στο επίκεντρο είναι πως η επαφή ανδρών και γυναικών θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα να «γιατρευτεί» η μελαγχολία, αφού τα συναίσθημα αγάπης προς μια γυναίκα ήταν δυνατόν να επιφέρουν θετικές επιδράσεις στον άνδρα. Βέβαια, στο διάλογο του Guazzo γίνεται διάκριση μεταξύ των ειδών της αγάπης. Την περίοδο αυτή συναντώνται πολλές πραγματείες σε μορφή διαλόγου που ασχολούνταν με το ζήτημα της αγάπης, κάτι που αποδεικνύει το ενδιαφέρον συγγραφέων και αναγνωστών για ζητήματα που αφορούσαν τα ανθρώπινα συναίσθημα και το πώς αυτά εκδηλώνονταν μέσω του διαλόγου ανδρών και γυναικών. Ο Pietro Bembo στο διάλογο του *Gli Asolani* (1505) τόνιζε πως η αγάπη

⁵⁷ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 176.

⁵⁸ Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016, σ. 227-31.

⁵⁹ Guazzo, ό.π., σ. 179.

ήταν η δύναμη που μπορούσε να ενδυναμώσει τη φιλία και την κοσμιότητα, υπό την προϋπόθεση όμως πως ο άνθρωπος θα είχε εξασκηθεί στο πώς να συμπεριφέρεται χρησιμοποιώντας τη λογική του. Όπως και στον Castiglione, έτσι και στον διάλογο αυτόν, η πλατωνική αγάπη εξιδανικεύεται εντός του αυλικού περιβάλλοντος και αναγνωρίζεται ως η μόνη κατάλληλη για τους άνδρες και τις γυναίκες⁶⁰.

Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες όφειλαν να αγαπούν τις γυναίκες μέσω της πιο έντιμης μορφής αγάπης, δηλαδή μέσω της «επουράνιας αγάπης», και όχι μέσω της «επίγειας αγάπης». Η «επουράνια αγάπη» είχε τη δύναμη να φέρει στην επιφάνεια τις «ομορφιές του μυαλού» ενός άνδρα και να επιδρά θετικά στη συμπεριφορά του. Οι γυναίκες, έτσι, θεωρούνταν ως ο κατ' εξοχήν παράγοντας που μπορούσε να γεννήσει ευγενή συναισθήματα στους άνδρες και να τούς εξευγενίζει. Οι άνδρες μπορούσαν να αποκτούν μέσω της επαφής τους με τις γυναίκες ευσπλαχνία, συμπάθεια και συμπόνια, να ξεχνούν συναισθήματα αρνητικά, όπως το μίσος, και να μετριάζουν τη σκληρότητά τους. Η γυναικεία παρουσία όμως είχε κυρίως την ικανότητα να τους κάνει να αποδέχονται τη φιλία και να εδραιώνουν ανάλογες ορθές κοινωνικές συμπεριφορές⁶¹. Από την άλλη, η «επίγεια αγάπη» αλλοίωνε το χαρακτήρα των ανδρών, λόγω του πάθους και της σαρκικής απόλαυσης που ενείχε. Μια αγάπη αυτού του είδους μπορούσε μόνο να μεγιστοποιήσει κάθε αρνητικό στοιχείο του χαρακτήρα τους. Ο σαρκικός πόθος αποστερούσε την αρετή από τους άνδρες και τους οδηγούσε στο αδιέξοδο του να «χάνουν την περιουσία τους, την καλή τους φήμη, την αρετή τους»⁶². Στα σωστά πλαίσια, λοιπόν, η συναναστροφή ενός άνδρα με το γυναικείο φύλο δεν οδηγούσε σε εκθήλυνση του, αλλά αντιθέτως, κατά τον συγγραφέα του διαλόγου, μπορούσε να επιβεβαιώνει την ανδρικότητα και να ισχυροποιεί την αρρενωπότητα του. Οι γυναίκες συγκεκριμένα λειτουργούσαν ως «καθρέπτης ανδρικότητας»⁶³.

Επιλογικά

Όπως παρατηρεί η Jennifer Richards, το έργο του Guazzo είναι ένας διάλογος που στόχευε στην αυτο-βελτίωση. Αποτελεί ένα έργο στο οποίο ουσιαστικά

⁶⁰ Androniki Dialetti, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54:1 (2011), σ. 12.

⁶¹ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 176.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Dialetti, «Defending Women», ό.π., σ. 4.

επιχειρηματολογεί μόνο ο ιατρός Annibale, ενώ ο Guiglielmo έχει περισσότερο παθητική στάση⁶⁴. Στόχος του έργου είναι ο μοναχικός και μελαγχολικός Guiglielmo να σπάσει τα «δεσμά» της απομόνωσης και να αντιληφθεί πως μέσω της κοινωνικότητας και της διασφάλισης φιλικής επικοινωνίας θα γνωρίσει πώς να συμμετέχει σε μια «κόσμια συζήτηση» και να αποκομίζει πολλαπλά οφέλη σε προσωπικό επίπεδο. Παράλληλα, στον διάλογο αναδεικνύεται η θέση πως αυτός ο τρόπος ζωής μπορεί να είναι γενικότερα επωφελής για την κοινωνία. Ταυτόχρονα, μέσα από τη συζήτηση για τη μελαγχολία το έργο θίγει το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων και εκφράζει μια άποψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έμμεση υπεράσπιση του γυναικείου φύλου. Μάλιστα, ο διάλογος του Guazzo μπορεί να ενταχθεί στη λογοτεχνική παράδοση των υπερασπίσεων του γυναικείου φύλου, αφού σε πολλά σημεία προτάσσει την ορθή συμπεριφορά των ανδρών προς τις γυναίκες, όχι μόνο για λόγους ευγενούς συμπεριφοράς, αλλά και ως παράγοντα που είχε ιδιαίτερη σημασία για τη σταθερότητα των σχέσεων των ανθρώπων και για την ευρύτερη κοινωνική ισορροπία. Τέλος, στο άρθρο αυτό έγινε προσπάθεια να ανιχνευθεί πώς μια ψυχική ασθένεια, όπως η μελαγχολία, συνιστάτο να αντιμετωπιστεί με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο από μια επιδημία που έπληττε το σώμα. Η απομόνωση σε αυτή την περίπτωση αποτελούσε το ίδιο το πρόβλημα, όχι τη λύση του.

⁶⁴ Richards, *Rhetoric and Courtliness*, ό.π., σ. 34-5.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ BIBLIOGRAPHY

Πρωτογενείς πηγές Primary Sources

Burton, Robert, (Democritus Junior), *The Anatomy of Melancholy, What it is, With all the kinds, causes, symptoms, prognostics, and several cures of it. In three partitions. With their several sections, members, and subsections, philosophically, medically, historically opened and cut up*, Henry Cripps, Οξφόρδη 1628.

Guazzo, Stefano, *La civil conversatione del Sig. Stefano Guazzo genti' huomo di Casale di Monferrato divisa in quattro libri*, Altobello Salicato, Βενετία 1579.

—, *The Art of Conversation*, J. Brett (εκδ.), Λονδίνο 1738.

Ficini, Marcilii, *De Vita libri Tres, recens iam a mendis fitus vindicati*, Βασιλεία 1529.

Βιβλιογραφία Secondary Literature

Baron, Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 1955.

Begali, Mattia, «Stefano Guazzo (1530-1593)», στο Gaetana Marrone, Paolo Puppa, Luca Somigli (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies 1*, A-J, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2007, σ. 904-5.

Betz, Emily, «Melancholy: The Evolution of the English Malady, c. 1550-1750», *Trinity Postgraduate Review, Being Human and Transnationalism*, 18:1 (2019), σ. 1-18.

Brown, Alison, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis», στο John M. Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 246-265.

Capp, Bernard, «'Jesus Wept' But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England», *Past and Present*, 224 (Αύγουστος 2014), σ. 75-108.

- Dialeti, Androniki, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54:1 (Μάρτιος 2011), σ. 1-23.
- , «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 205-220.
- Elias, Nobert, *Η εξέλιξη του πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, τόμ. Α', *Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Gowland, Angus, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *Babel*, 25 (2012), σ. 221-257.
- , «The Problem of Early Modern Melancholy», *Past & Present*, 191 (Μάιος 2006), σ. 77-120.
- Horodowich, Elizabeth, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008.
- Miller, Peter N., «Friendship and Conversation in Seventeenth-Century Venice», *The Journal of Modern History*, 73:1 (Μάρτιος 2001), σ. 1-31.
- Najemy, John M. (επιμ.), «Introduction: Italy in the Renaissance», στο Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, σ. 1-17.
- Nicholson, Eric, «‘She Speak Poniards’: Shakespearean Drama and the Italianate Leading Lady as Verbal Duelist», *Early Modern Literary Studies*, Special Issue: European Women in Early Modern Drama, 27 (2017), σ. 1-16.
- Radden, Jennifer, «Learned People and Melancholy. Ficino», *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.
- Ragni, Cristiano, «‘I have decreed not to sing in my cage’. Melancholy at Court from Castiglione to Shakespeares’ Much Ado About Anything», *SigMa – Rivista di Letteratura comparate, Teatro e Arti dello Spetacolo*, 5 (2021), σ. 395-411.
- Richards, Jennifer, «Health and Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present, Supplement 9* (2014), σ. 168-186.
- , *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003.

- Shrank, Cathy, «Masters of civility. Castiglione's *Courtier*, della Casa's *Galateo*, and Guazzo's *Civil Conversation* in early modern England», στο Michele Marrapodi, *The Routledge Research Companion to Anglo-Italian Renaissance Literature and Culture*, Routledge, Οξφόρδη 2019, σ. 144-159.
- Wiesner-Hanks, Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, Ελένη Καλογιάννη (επιμ.), Αρετή Μπουκάλα (μτφρ.), Ξυφαράς, Αθήνα 2008.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη, «'Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη»; 'Επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού* του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 33, 64 (Οκτώβριος 2016), σ. 185-210.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη, Πλακωτός, Γιώργος, Πούπου, Άννα, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016.
- Πελεγρίνης, Θεοδόσιος, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

Ηλεκτρονικές πηγές και βάσεις δεδομένων

Digital sources and data bases

- Επιστολή Β' Προς Κορινθίους*, 15:33, Ρητά 18:24 στο *Bible Gateway*, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1%20Corinthians%2015%3A33%20Proverbs%2018%3A24&version=NIV> (πρόσβαση: 10.6.2022).
- Nederman, Cary, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Ανοιξη 2019), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/> (πρόσβαση: 2.02.2020).
- Scott, Joseph Nicol, *A New Universal Etymological English Dictionary*, T. Osborne and J. Shipton, J. Hodges, R. Baldwin, W. Johnston, και J. Ward, Λονδίνο 1755, στο *Lexicons of Early Modern English*, <https://leme.library.utoronto.ca/search/quick> (πρόσβαση: 10.6.2022).